

П. А. Горішній

КОЗАЦЬКИЙ ЦВИНТАР У ЧИГИРИНІ: ПОХОВАЛЬНИЙ ОБРЯД, АНТРОПОЛОГІЯ, АРХЕОЛОГІЧНИЙ МАТЕРІАЛ

Під час охоронних археологічних досліджень у Чигирині в 1989-1994 рр. в нижньому місті було виявлено і досліджено залишки козацького цвинтаря XVI-XVII ст.

Цей цвинтар був розташований біля древньої церкви в ім'я Преображення Господня, залишки якої вдалось простежити й дослідити під час розкопок згаданого цвинтаря. Протягом трьох польових сезонів на цвинтарі було відкрито й досліджено понад 260 поховань. Супроводжуючий археологічний матеріал дає підстави датувати ці поховання кінцем XV-серединию XVII ст. Це досить різноманітні керамічні вироби, монети, підківки до чобіт, свинцеві кулі, деталі рушниць, ножі, сокири та інші побутові речі.

Вперше було проведено антропологічні дослідження такої великої кількості поховань XVI-XVII ст., що дає в розпорядження історичної науки нові можливості у вивченні етнічного складу населення та його походження.

Майже всі поховання орієнтовані на захід та південний захід. Поховання мали свій обряд, що досі не зустрічався на інших пам'ятках. Небіжчиків клали випростанно на спині, головою на захід чи південний захід, руки похованих були на грудях або животі, а в більшості з них одна рука покладена на плече, а інша – на грудях чи на животі. В окремих похованнях руки небіжчиків були схрещені на грудях. В деяких похованнях в домовину ставили горщики чи інші вироби з кераміки. Поховання, в основному, здійснені в дерев'яних домовинах, видовбаних колодах, а інколи покійників клали просто в землю без домовини.

Розміри поховальних ям зафіксовано наступні: 220x70x50 см, середні 170x50x45 см. Дитячі поховання були в ямах розміром 100x40x30 см, 95x40x35 см і менші.

Домовини для дорослих були зроблені розміром 170x40x40 см, 160x40x25 см, для дітей 120x45x35 см і менші. Домовини були збиті чотирма чи шістьма кованими цвяхами, а більшість з них скріплювалась без цвяхів – дерев'яними шпунтами. Цвинтар мав окрему ділянку в північній частині, де була похована велика кількість дітей.

Простежена значна кількість людських кістяків із слідами враження стрілою, ударів шаблею, списом чи іншою холодною зброєю. На деяких кістяках просліджені уламки від ядер, які застряли в кістках скелетів, що, ймовірно, стало причиною смерті цих людей. На деяких черепках є сліди від куль, одна свинцева куля виявлена в щелепі покійного. В одному з поховань виявлені ступні ніг дорослої людини, закопані в невеличкому ящику.

При дослідженні поховання №148, яке належало молодій жінці, було виявлено жіночий головний убір – очіпок, зшитий із парчевої тканини із срібних та золотих ниток. Очіпок прикрашений рослинним орнаментом у вигляді ягід і листя калини. З двох боків очіпок зібраний у складочки, до яких було пришито шовковий шнурок, що утворював густі петельки. Внаслідок тривалого перебування в ґрунті тканина була деформована і набула коричневого кольору.

У процесі реставрації за допомогою промивок спеціальними розчинами вдалось виділити фарбник і визначити первісний колір парчі – пурпуровий. Реставрацію здійснила співробітниця лабораторії Києво-Печерського заповідника Т.М.Бабенко.

В жіночому похованні №160 при його розчищенні було знайдено корсаж з плечиками, виконаний з шовкової тканини, декорований кружевами, сплетеними із срібної нитки. Декорований елемент в кружевах являє собою округлу розетку з квіткою. На спині корсаж застібався на кілька мідних застібок-гачків.

При чоловічому похованні №222 було знайдено великий фрагмент пояса, довжина якого 160 см, ширина -17 см. Пояс виконано із вовняної пряжі 3-х – 4-х кольорів, внаслідок тривалого перебування в землі він набув темно-коричневого кольору. Під час реставрації вдалось визначити первісний колір пряжі. Нитки мали чотири відтінки коричневого кольору від світло-коричневого до більш темного. Простежені також нитки чорного і темно-синього кольорів. Пояс декорований поздовжніми смужками.

Супроводжуючий матеріал складався із кованих цвяхів від домовин, козацьких люльок, підківок до чобіт, хрестиків, керамічних виробів. Знайдено бронзові гудзики, намисто, жіночий головний убір із парчевої тканини, фрагмент кружевної тканини з жіночого одягу, залишки чоловічого пояса з шерстяної пряжі. В кількох похованнях біля небіжчиків були знайдені польські срібні й шведські монети, що чітко датують поховання XVII ст.

На цвинтарі знайдено велику кількість керамічних виробів. Це козацькі люльки, горщики, кухлі, сковорідки, миски, вироби із скла і металу, залишки шкіряних чобіт та інше.

У 1993-1994 роках здійснені розкопки могильника у нижньому місті, які дали можливість дослідити значний антропологічний матеріал, що склав на сьогодні найбільш репрезентативну серію на території України, датовану XVII ст. Досліджено понад 260 поховань, на жаль, багато кістяків було частково зруйновано пізнішими будівельними роботами, що робило неможливим виміри по повній краніологічній програмі, а інколи робило неможливим навіть визначення статі і віку померлих. Статеві-вікові визначення вдалося зробити лише у 139 випадках. У тих випадках, коли матеріал зберігся задовільно, це не викликало труднощів, бо статевий деморфізм виражений досить чітко, при цьому бралися до уваги морфологічні особливості черепа, довгих кісток та кісток тазу. Вік визначався за ступенем заростання черепних швів та стертості зубів.

Значна більшість скелетів належить чоловікам – 61, жінкам – 41, а 37 скелетів – дитячі. За віком: більшість чоловіків померли у віці 35-55 років (39 чоловік), у віці 25-35 років – 18 чоловік, у віці 19-25 років – 1 чоловік, у віці 55-65 років – 3 чоловіка. Середній вік чоловіків становив 35,2 років, а жінок – 33 роки. Більшість скелетів належала чоловікам – 31,7%, жінкам – 31,0%, дітям – 28,6%. Решта – 8,5% припадає на осіб, померлих у віці від 12 до 18 років, стать яких за кістяками визначити неможливо. Характерно, що на могильнику дуже мало людей, які померли у похилому віці. Паталогічних відхилень на кістках черепів і на довгих кістках практично не зафіксовано. Але більш ніж у 10 випадках на кістках черепа просліджуються сліди травм, які отримані як від вогнепальної зброї, так і від різних видів холодної зброї, що, очевидно, і стало причиною смерті цих людей, про що свідчить відсутність слідів регенераційних процесів (загоювання ран).

Серед жінок найбільша кількість померлих припадає на 25-35 років – 23 випадки, потім іде 35-55 років – 15 випадків, та 3 випадки у віці до 25 років. Варто відмітити переважання (досить значне на цій ділянці) чоловіків, а також дуже малу кількість померлих у похилому віці.

Чоловіче населення відзначається високим зростом, міцною будовою тіла, досить масивним скелетом із гарно розвиненими м'язами (на кістках сильно розвинений рельєф), що свідчить про значні фізичні навантаження. Середній зріст у чоловіків становить 173,7 см, це досить високий зріст для населення доби середньовіччя на Україні. Проте слід відзначити, що на кількох чоловічих скелетах зафіксовано найвищий зріст цих людей, що становив 185 та 189 см. Паталогічні відхилення на кістках не зафіксовані, за виключенням поховання №205, де маємо справу зі значною деформацією кісток рук і значними кістковими розростаннями як на довгих кістках, так і на хребті. У ряді випадків на кістках зафіксовані сліди травм: у чоловіка з поховання №179 на правій тім'яній кістці є слід отвору – скоріше всього від стріли (?) без слідів заростання; у похованні №247 сліди рублених ударів на тім'яній кістці дорослої людини; на черепі чоловіка з квадрату 6 на лівій тім'яній кістці – слід, можливо, шабельного (?) удару зі слідами регенерації; у похованні №205 фіксується пролом грудної кістки; у скелета з квадрату 5, 6 груднина кістка має отвір (скоріше за все, теж від стріли) зі слідами заростання, на одному з черепів (6 A/150) сліди довгого перебування у вогні.

Після реставрації виявилися придатними до вимірів по повній краніологічній програмі 20 чоловічих та 13 жіночих черепів. Аналіз головних краніологічних вимірів дав нам таку картину.

Чоловіча серія відзначається поздовжнім діаметром середніх розмірів (178,38) і великим поперечним (145,33 мм) діаметром. У середньому виражені чоловічі черепи брахікранні (81,36), але мають досить великий розмах варіації (73,54-87). Висотний діаметр потрапляє у розряд середніх. Відділ обличчя чоловічих черепів характеризується великими широтними розмірами (138), висотні потрапляють до низьких (67,38). За лицьовим показником обличчя характеризується як мазоринне. Орбіти низькі, як за абсолютними розмірами (30,89), так і за показником (73,54). Будова носа характеризується висотою на межі середніх і низьких розмірів (50,1), середньою шириною (24,83), що обумовило мезоринну форму (носовий показник 49,63). Дакріальний показник вказує на високе і добре профільоване перенісся (57,18). Виступання носа значне (30,6). Нахил лоба помірний (83,3), рельєф розвинений сильно. Вертикальний профіль обличчя мезогнатний (84,4). Горизонтальне профілювання верхнього відділу обличчя на межі доброго і помірного (139,64), а нарівні під носового шипа-добре (128,4).

Жіночі черепи. Мозковий відділ черепа характеризується середнім на межі з малим поздовжнім діаметром (169,75) та середнім на межі з великим (139,77) поперечним діаметром. Черепи у середньому виражені брахікранні (81,91). Висотний діаметр від базіона потрапляє до розряду великих (133,55). Відділ обличчя відзначається середньою шириною (125,2) та середньою висотою (66,83), за показником мезоринне. Орбіти низькі, як за абсолютними розмірами (30,08), так і за показником (71,94). Будова носа характеризується середньою висотою (48,38), середньою шириною (25,3), за показником він широкий (52,71). Перенісся середньо профільоване, виступання носа середнє (24). Вертикальний профіль обличчя можна охарактеризувати як ортогнатний (85,33). Горизонтальне профілювання обличчя помірне на низомалярному рівні (141,75) та сильне на рівні підкосового шипу (127,2).

В цілому можна відзначити, що антропологічний матеріал з розкопок могильника у нижньому місті у 1994 році виявляє ті ж самі тенденції, що і матеріал з розкопок цього могильника у 1993 році.

Коефіцієнти статевого деморфізма значною мірою не вкладаються у стандартні. Жіноча серія відзначається дещо вужчим та вищим обличчям, вищим та ширшим носом, нижчими та вужчими орбітами.

Жіноча серія в цілому більш змішана ніж чоловіча. Вона виявляє значну схожість зі збірною серією центральних районів України (XVII-XIX ст.). Що стосується чоловічої серії Чигиринська, то вона дещо більше відрізняється від центрально-української і відзначається більшою масивністю.

За минулі роки досліджена невелика серія з Суботова – Новосілля (розкопки М.Сухового), яку автор розкопок датує рубежем XV ст.

Чоловіча серія з Чигиринська (у яку входять матеріали з розкопок 1993 та 1994 років) виявляє дуже велику морфологічну схожість з серією з Суботова. Так, аналіз відстані між популяціями з використанням формули Пенроуза (Penrouse, 1964) за 17 головними ознаками вказує, що з хронологічно близьких груп ці дві виявляють найбільшу морфологічну схожість (0,184), що свідчить про їх спільне походження.

За висновками антропологів, населення середньовічного Чигиринська мало близьку схожість за так званим кавказько-балканським антропологічним типом. Це високий зріст, широке, середньовисоке обличчя, сильно виступаючий ніс із горбинкою, темні очі і темне волосся. До цього типу також належать деякі народи Північного Кавказу (балкарці, черкеси та інші). Чигиринська група населення взагалі більш схожа на сарматів, поховання яких досліджені на території Запорізької та Херсонської областей. Ця схожість є навіть більшою, ніж з населенням Центральної України, що підтверджується статистичними методами в дослідженнях антропологів.

Обидві групи, Чигиринська і Суботівська, з населенням більш ранніх епох, виявляють найбільшу схожість зі збірною групою сарматів України: Чигиринська серія (93/94 роки) – 0,162, Суботівська – 0,1071 (за Пенроузом). Ці групи тяжіють до давнього населення сарматсько-пізньосалтівського типу (брахікранні європеїди з широким дещо зплющеним у верхній частині обличчям). Цей тип, окрім українських степів з невеликою монголоїдною домішкою, був характерним для деяких районів Північного Кавказу, для південних болгар, для населення Хазарії, середньовічних міст Криму.

Ще раз варто відзначити наявність брахікранного, широколицього населення з дещо послабленим горизонтальним профілюванням та добрим виступанням носа серед носіїв ямної, а особливо пізньокатакомбної культури, але, на превеликий жаль, відсутність або фрагментарність антропологічних матеріалів з даної території, які б представляли усі хронологічні періоди, не дають змоги стверджувати про непереривність існування цього типу на даній території, починаючи з доби бронзи.

Варто також відмітити, що, очевидно, не весь матеріал з шару належав до даного могильника. Серед цього матеріалу слід відмітити уламки двох черепів з яскравими монголоїдними рисами (Мал. 4/4, 1 3А). Можна припустити, що це останки воїнів турецько-татарської армії, яка брала участь в осаді Чигиринська під час двох походів у 1677-1678 роках, хоч відомо, що і в складі козацького війська теж були представники багатьох сусідніх народів, у тому числі турки й татари. Антропологічні дослідження проведені Т. Рудич.

На розкопках №1-2 в нижньому місті на древньому цвинтарі одержано масовий археологічний матеріал, зокрема, значну кількість фрагментів та цілих виробів з кераміки. Скупчення такої великої кількості керамічного матеріалу на порівняно обмеженій площі розкопу свідчить про раптове припинення людської діяльності, в даному разі, в результаті військового нападу, що підтверджується такими знахідками, як гарматні ядра й кулі, стріли, списи, бойові сокири та інше.

Здобутий керамічний матеріал – це фрагментовані горщики, миски, тарелі, друшляки, сковорідки, глечики, свічники, макітри, чаші, кубки тощо, які датуються в основному XVII ст. Велику групу серед них становлять горщики, вони великі, з діаметром вінець 16-19 см, висотою шийки 2,0-2,5 см, вушка кріпляться від самого краю вінець, з ребром по лінії плічок.

Горщики орнаментовані ангобним розписом білого та коричневого кольору різних відтінків, від червоного до чорного по сірому, жовто-сірому та майже білому черепку з жовто лимонним відтінком. Орнамент складається із спіралей, з тонких ліній, горизонтально укладених дужок, виконаних пір'їною, крапок або цяток різної форми та хвилястої лінії "кривульки". Дужки часто нагадують неправильні трикутники або силуети пташок.

Менші горщики мають висоту 10-12 см, з діаметром вінець 8-12 см, з більш або менш виразним ребром по плічках, з високою до 3-х сантиметрів шийкою, трохи розхиленими

назовні вінцями, з діаметром денць 6-8 см. Черепок чорно-сірий, димлений, жовто-сірий з великим вмістом тертого піску і світлий з жовтуватим відтінком. Досить велика група горняток з діаметром вінць менше 8 см.

Окремі фрагменти кераміки (розкоп №1, кв.50-51), площини яких часом поспіль укриті тоненькими рельєфними лініями, наприклад, так званий "манжет", зберігають особливості XVI століття.

Знайдене на 2-му розкопі кв.9В горнято має висоту 9,9 см, діаметр вінця 6,5 см, діаметр денця 5,9 см, сторчову шийку 1,8 см, вушко кріплене від краю вінць. Глина світла з жовтуватим відтінком. Верхня половина вкрита ззовні поливою трав'янисто-зеленого кольору, з середини – прозорою поливою. На розкопах зустрічались так звані крайковані горнята, в яких вкриті поливою тільки краї вінць. Знайдені зразки так званих "пузатих" горщиків, у яких, можливо, під впливом барокових форм, при шийці 1,8-2,0 см надміру розширені плічка.

На розкопі виявлено миски кількох типів: миски з гладенькою сферичною поверхнею, миски з "поличкою"- з колінчастим перегином і так звані "крислаті" миски з широкими розложистими крисами. Полички бувають з чітко вираженим гострим ребром, бувають у вигляді заокругленої заглибини. Середні виміри мисок – висота 8-10 см, діаметр вінць 22-27 см, діаметр денця 10-12 см.

В 1-2 квадратах 1-го розкопу знайдено фрагменти 12 мисок з обробкою вінць і орнаментациєю, характерною для посуду XVI віку. Це вінця з рівно зрізаними краями, з виразними пальцевими вдавленнями по краю, вінця потовщені, заокруглені, відігнуті назовні, відділені врізною лінією тощо.

В пізньосередньовічній кераміці застосовується прийом, відомий з орнаментики черняхівських глечиків, коли по лінії з'єднання стінок і денця зрізуються сегменти, так що в плані денце вже не кругле, а багатокутне.

В XVI – першій половині XVII ст. у вжитку були тарелі, виготовлені з світлої глини під зеленою поливою трав'янисто-зеленого кольору, темнішого болотного й салатого відтінків та золотисто-жовте. Середні виміри: висота 4-5 см, діаметр вінць 25 см, діаметр денця 10-11 см, ширина крис 3-4 см, краї вінць потовщені й заокруглені. Фрагменти таких тарілок знайдені майже по всьому розкопу.

На розкопах в різних місцях і на різній глибині знайдені фрагменти макітр, необхідної побутової речі в кожній хаті.

№439 з розкопу №1 кв.1-2. Фрагмент верхнього краю посудини шириною 2,8 см. з відігнутих назовні під прямим кутом зрізом, орнаментованим рядом продовжених плям за 1,5 см одна від одної, до внутрішнього боку поясок з 2-х ліній. Ззовні на плічках 2 пояски з 3-х ліній, між ними ряд парних дужок, що нагадують букву Л, часом схожі на силуети курей. Глина світла, жовтувата, розпис жовто-червоним ангобом.

№433 розкоп №1 кв.1-2. Фрагмент макітри з горизонтально відігнутих краєм, шириною 1,8 см, діаметром 18 см; глина сіра, орнамент – поясок з 7-ми ліній, під ним кривульки.

Фрагмент верхньої частини макітри з 3-го розкопу. Край відігнутий під прямим кутом шириною 2 см, з ребром по середині, по ребру плями на відстані 7 см одна від одної, на плічках пояски з 4-х ліній, між ними ряд горизонтальних дужок.

Фрагментальний глечик, знайдений на розкопі №1 кв.1-2 має вінця діаметром 10 см, найширша частина діаметром 18,5 см, циліндрична шийка з ребром висотою 5 см. Глина світла, жовтувата, розпис червоно-коричневим ангобом по плічках послідовно донизу -1) горизонтальний поясок з двох ліній, 2) ряд крапок, 3) ряд горизонтально укладених дужок, 4) тонкий поясок з 4-х ліній, 5) ряд малих горизонтальних дужок, кривульки.

Розкоп 1 кв.О. Фрагмент глечика з діаметром вінць 10 см, шийка висотою 5 см розширена в гору, глина світла, майже біла,

Глечик з розкопу №1 кв.10А. Діаметр вінць 9,8 см, циліндрична шийка висотою 6,5 см, найбільший діаметр 14 см, глина жовта (руда).

В різних місцях знайдено фрагменти сковорідок на ніжках, вкритих зеленою поливою, що були у вжитку в першій половині XVII ст.

Знайдені фрагменти кубків циліндричної форми, або з "талією"- децю тонких посередині – з зеленою або жовтою поливою і без поливи, з вушками, кріпленими під вінцями і трохи вище денця XVI ст.

Повний облік і вивчення здобутого матеріалу, безперечно, доповнять і уточнять характеристику предметів.

На розкопах у нижньому місті, в шурфах і траншеях траплялись дрібні й великі фрагменти пічних кахлів, які датуються XVI, XVI1 та XVI11 ст. В основному це глиняні кахлі, виготовлені шляхом відтискування у дерев'яних або теракотових формах. Більшість кахлів залишилась теракотовими із слідами сильної закопченості, з рельєфним геометричним та рослинним

орнаментом. Простежено, що досить часто рельєфне декорування сполучалось із зеленою, жовтою та коричневою прозорою поливою. Траплялись окремі фрагменти кахлів із поліхромними емалями та поливами зеленого, синього, жовтого й білого кольорів.

Керамічна маса чигиринських кахлів коричнева й темно-коричнева, кахлі тонкостінні, майже всі коробчасті з румпою. Серед знайдених фрагментів траплялись різні типи кахлів, а саме – рядові, кутові, пояскові та карнизні для завершення оздоблення верха печі.

Часто траплялись кахлі, прикрашені з лицьової сторони зображенням соняшника, квіток, рослинних пагонів, листочків, стеблів, а також із геометричним візерунком – з сітчастим малюнком, прикрашені променями, кружалами, ромбами, крапками та інш.

Протягом всього часу досліджень на розкопах, а також в шурфах та траншеях траплялась велика кількість козацьких люльок як цілих, так і їх фрагменти. Значна кількість люльок має ззовні зелену й коричневу поливи, деякі з них прикрашені орнаментом у вигляді зубчастих поясків, ліній, квіточок та інш. Люльки були чорного, сірого, темно-коричневого та теракотового кольорів. У значній кількості з обламаними краями зверху чи в нижній частині, де вставлявся мундштук. Майже всі люльки чи їх фрагменти мають сліди від форм, в яких вони відтискувались гончарами, і майже всі вони були у вжитку досить тривалий час, про що свідчать сліди сильної за копченості зсередини.

Серед знайдених уламків люльок трапилось кілька фрагментів, які свідчать, що ці люльки виготовлені без форм, виліплені з глини й випалені, мають темно-сірий та чорний колір. Це так би мовити саморобки. Вони досить давні і датуються, можливо, XVI чи початком XVII ст. Серед цих знахідок трапилась одна велика люлька темносірого кольору, яка значно перевершує всі знайдені своїми розмірами та формою. Можливо, це так звана "гуртова" люлька.

Одержаний антропологічний та археологічний матеріал дає можливість більш чітко уявити зовнішній вигляд мешканців тієї доби, їх побут, а також з'ясувати походження населення Чигиринщини та його генетичні зв'язки.

Вивчення одержаних матеріалів дає можливість простежити характер розвитку матеріальної й духовної культури давнього населення України кінця XVI та середини XVII століть.

Розміри поховальних ям і домовин з древнього цвинтаря в Чигирині.

Поховальна яма 220 x 70 x 50 см; домовина 170 x 40 x 30 см;

поховальна яма 210 x 70 x 70 см; домовина №50 170x40x40см;

поховальна яма №50 190 x 60 x 60 см; домовина №69 160 x 40 x 25 см;

поховальна яма №50 210 x 60 x 60 см; домовина №70 168 x 40 x 25 см;

поховальна яма №115 200 x 60 x 55 см; домовина №100 120 x 40 x 35 см;

поховальна яма №116 200 x 60 x 55 см; домовина №115 190 x 50 x 45 см;

поховальна яма №118 35 x 40 x 35 см; домовина №116 190 x 50 x 45 см

поховальна яма №120 170 x 50 x 45 см;

поховальна яма №132 100x40x30см.

Summary

The article dwells upon the remnants of Cossack cemetery of the XVI-XVII centuries discovered while performing protective archeological research in Chygyryn in 1989-1994. It is proved that investigating the materials discovered gives possibility to trace the character of material and spiritual culture development of ancient population of Ukraine in the end of XVI – middle of XVIIth centuries.

С. С. Дідик

ВЗАЄМИНИ ЗАПОРІЗЬКОГО І НОВОСЛОБІДСЬКОГО КОЗАЦТВА (1753–1764 РР.)

Одним з близьких сусідів Запоріжжя був Новослобідський козацький полк (1753-1764 рр.) – козацьке формування, створене з волі російського Сенату. На відміну від козацьких полків Гетьманщини, Новослобідський полк був підпорядкований імперським структурам. Історія Новослобідського козацького полку перегукується з драматичною історією наступу царизму на Запорізькі Вольності, яка супроводжувалася постійним відчуженням цілих частин запорізьких територій і виведенням їх з-під юрисдикції Коша. Не останню роль в цьому процесі відіграло Новослобідське формування, яке розташувалося на частині територій Запорізьких Вольностей і було прямо зацікавлене в розширенні своїх володінь за рахунок запорізьких земель. Проблемами взаємин запоріжців і новослобідських козаків цікавилися і розглядали в своїх працях